

УДК 347.91/95

Олександр Братель,*кандид. юрид. наук, доцент,
докторант
Національної академії внутрішніх справ*

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В КОНТЕКСТІ НЕПРАВОМІРНИХ ДІЙ (БЕЗДІЯЛЬНОСТІ) УЧАСНИКІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті в теоретичному та практичному аспектах досліджено неправомірні дії (бездіяльність) учасників цивільних процесуальних правовідносин як складник процесуальних юридичних фактів. Детально проаналізовано види заходів процесуального примусу, що можуть бути застосовані в якості правової реакції суду на неправомірні дії (бездіяльність) учасників цивільного процесу. Сформульовано пропозиції щодо необхідності запровадження в Цивільному процесуальному кодексі України самостійного заходу процесуального примусу – судового штрафу.

Ключові слова: процесуальні юридичні факти, неправомірні дії (бездіяльність), заходи процесуального примусу, попередження, судовий штраф.

Постановка проблеми. Процесуальні юридичні факти як специфічне правове явище виступали та виступатимуть основоположною рушійною силою, що зумовлює виникнення, зміну або припинення цивільних процесуальних правовідносин. «Процесуальні юридичні факти» як правова категорія не отримала належного нормативного закріплення в чинному Цивільному процесуальному кодексі України [1] (далі – ЦПК України), що свідчить про недостатній рівень уваги законодавця до цього невід'ємного складника цивільних процесуальних правовідносин. Вчинювані під час розгляду цивільної справи різноманітні процесуальні дії, зокрема ознайомлення з матеріалами справи, подання учасниками процесу заяв або клопотань, постановлення судом ухвал про відкриття провадження у справі або про залишення заяви без розгляду, ухвалення судом рішень, укладання сторонами мирової угоди, допит свідка тощо, мають усі ознаки процесуальних юридичних фактів.

У загальному розумінні будь-які правомірні процесуальні дії мають дихотомічний зміст, адже процесуальні дії, вчинювані особами, які беруть участь у справі, спрямовані на отримання судового захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави чи суспільних інтересів, а процесуальні дії, вчиню-

вані судом, спрямовані на забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду цивільних справ з метою ефективного захисту вищезазначених порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб.

Досягнення особами, які беруть участь у справі, мети в отриманні судового захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів забезпечується не лише наявними процесуальними правами, але й комплексом процесуальних обов'язків. З огляду на відсутність у ст. 27 ЦПК України нормативно узагальненого переліку процесуальних обов'язків, з'ясування їх обсягу можливе лише шляхом комплексного аналізу положень ЦПК України.

Слід зазначити, що в процесі розгляду цивільних справ учасники цивільного процесу (особи, присутні у судовому засіданні, або фізичні та юридичні особи, в яких знаходяться письмові чи речові докази, що мають значення для розгляду справи) часто вдаються до неправомірних дій або бездіяльності, які за своїм змістом перебувають у площині процесуальних юридичних фактів, потребуючи тим самим відповідного правового реагування з боку суду.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Питання визнання неправомірних дій (бездіяльності) учасників цивільних процесуальних правовідносин як процесуальних

юридичних фактів та визначення специфіки їх впливу на процедуру розгляду цивільних справ досліджувались як українськими, так і зарубіжними вченими, серед яких: В.І. Бобрік, С.С. Бичкова, О.С. Захарова, В.В. Комаров, С.О. Короед, В.О. Кучер, І.М. Лукіна, Н.Л. Луців-Шумська, З.В. Ромовська, М.О. Рожкова, О.В. Рожнов, Ю.С. Суліковський, О.Р. Терепенко, М.Й. Штефан, Н.Л. Шумська, В.В. Ярков та інші. Незначна кількість досліджень у цій сфері свідчить про низький рівень наукового інтересу до даної проблематики з боку вчених-процесуалістів, що відповідним чином відкриває нові шляхи для здійснення наукових розвідок у зазначеному напрямі.

Мета статті полягає у спробі з наукових та практичних позицій дослідити неправомірні дії (бездіяльність) учасників цивільних процесуальних правовідносин (осіб, присутніх у судовому засіданні, або фізичних та юридичних осіб, у яких знаходяться письмові чи речові докази, що мають значення для розгляду справи) в контексті їх приналежності до сфери процесуальних юридичних фактів та визначити можливі варіанти процесуальної реакції суду на таку протиправну поведінку або бездіяльність зазначених суб'єктів. Для досягнення окресленої мети були поставлені такі завдання: розкрити в цивільний процесуальний зміст понять «неправомірні дії» та «бездіяльність», виокремити процесуальні юридичні факти, що мають прояв у вигляді неправомірних дій (бездіяльності) учасників цивільного процесу, проаналізувати взаємозв'язок неправомірних дій (бездіяльності) учасників цивільного процесу із заходами процесуального примусу, сформулювати пропозиції, спрямовані на вдосконалення положень ЦПК України.

Виклад основного матеріалу. Зафіксовані в приписах цивільного процесуального законодавства процесуальні юридичні факти відіграють основоположну роль у динаміці цивільного процесу, забезпечуючи реалізацію завдань та мети цивільного судочинства, визначених у ст. 1 ЦПК України. Аналіз доктрини українського цивільного процесуального права дав змогу з'ясувати, що сфера процесуальних юридичних фактів не піддавалась комплексній науковій оцінці та дослідженню з боку вітчизняних учених-процесуалістів.

У результаті аналізу наукових праць, присвячених дослідженню актуальних питань цивільного процесуального права, зроблено висновок про відсутність доктринальних підходів до визначення, зокрема, поняття «про-

цесуальні юридичні факти». Наявні спроби сформулювати визначення даного поняття обмежуються проєкцією загальноприйнятого в цивільному праві поняття «юридичний факт» на сферу цивільних процесуальних правовідносин. У результаті цього під юридичними фактами в цивільному процесуальному праві розуміють певні життєві обставини, що призводять до виникнення, зміни або припинення цивільних процесуальних правовідносин. Разом із тим вказане визначення не повною мірою розкриває зміст прихованих у ньому правовідносин, зокрема, і в тому аспекті, що такі юридичні факти зводяться виключно до певних життєвих обставин.

Під поняттям «процесуальні юридичні факти» мною пропонується розуміти певні життєві обставини, дії або бездіяльність суб'єктів цивільного процесу, які призводять до процедурних наслідків та з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення цивільних процесуальних правовідносин.

У вказаному визначенні передумовами виникнення процедурних наслідків слід вважати не лише певні життєві обставини, але й дії або бездіяльність суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин.

Із цього приводу прийнятною є позиція В.В. Комарова, який вказує, що в якості процесуальних юридичних фактів, що породжують правові наслідки, виступають дії суду чи інших учасників процесу, вчинені у певній послідовності, передбаченій цивільним процесуальним законодавством. Ці дії різноманітні і здійснюються в міру розвитку цивільного процесу, утворюючи фактичний динамічний склад цивільних процесуальних правовідносин. Крім цього, В.В. Комаров зазначає, що у деяких випадках до юридичних процесуальних фактів належить і бездіяльність учасників цивільного процесу. Особливістю таких юридичних процесуальних фактів є те, що процесуальна бездіяльність – форма невиконання процесуальних обов'язків суб'єктами цивільного процесуального права. Результатом невиконання передбачених законом процесуальних обов'язків виступають, як правило, засоби процесуального примусу, що мають у цивільному процесі обмежений характер, – привід свідка, попередження тощо (статті 91-94 ЦПК України) [2, с. 401].

Специфіка цивільного процесу полягає в тому, що незважаючи на правомірний зміст більшості вчинюваних учасниками цивільного процесу дій, частина з них, з огляду на свідоме невиконання учасниками цивільних процесуальних правовідносин або іншими фізичними та юридичними особами покла-

дених на них обов'язків, набувають ознак неправомірності.

Як зазначає В.В. Ярков, неправомірні процесуальні дії (або бездіяльність) являють собою порушення норм цивільного процесуального права, встановленого процесуального регламенту. Неправомірними процесуальними діями порушуються чийсь процесуальні права, не виконуються обов'язки. Вони викликають настання специфічного різновиду юридичної відповідальності – процесуальної [3, с. 81].

За своїм змістом вчинення особами, які беруть участь у справі, та іншими учасниками процесу неправомірних дій дозволяє говорити про наявність у таких діях цивільного процесуального правопорушення. У свою чергу наявність такого правопорушення є підставою для застосування до таких осіб цивільної процесуальної відповідальності.

«Неправомірні дії» та «бездіяльність», з огляду на їх протиправний зміст, призводять до настання відповідних процесуальних наслідків, що дозволяє зробити висновок про їх приналежність до сфери процесуальних юридичних фактів. Кожному із зазначених понять притаманна усвідомлена поведінка учасника цивільного процесу, яка, у свою чергу, має різний зовнішній прояв.

Слід зазначити, що у доктрині цивільного процесуального права практично не приділяється увага визначенню таких категорій, як: «неправомірні дії», «неправомірна поведінка», «протиправні дії», «протиправна поведінка», «неправомірна бездіяльність» та «протиправна бездіяльність».

Враховуючи, що розкриття змісту вказаних категорій потребує проведення окремого комплексного дослідження, з метою досягнення мети даної наукової статті головна увага в ній буде зосереджена на окресленні ознак, визначенні особливостей впливу на процесуальні відносини та правових наслідках, що зумовлюються такими процесуальними юридичними фактами, як неправомірні дії (бездіяльність) учасників цивільного процесу та інших фізичних і юридичних осіб.

Досліджувана категорія «неправомірні дії (бездіяльність)» знаходиться в одній правовій площині з такими категоріями, згадуваними в ЦПК України, як: «неправомірний» (ст.ст. 303, 387), «протиправний» (ст. 90) та «незаконний» (ст.ст. 110, 120, 128, 295, 303, 338, 361, 367). Вказана обставина дає змогу зробити висновок про синонімічний та якісний зміст цих категорій.

Як наголошував В.Т. Безлепкін, поняття «протиправний» і «неправомірний» тотожні за своєю сутністю, і обидва означають дії, пов'язані з порушенням правових норм

[4, с. 71]. Аналогічна позиція міститься в Узагальненні Верховного суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 24.11.2008 [5]. Водночас у цьому документі також ототожнюються поняття «неправомірність» («протиправність») та «незаконність». На думку О.Р. Терещенко, таке зіставлення розширює зміст поняття незаконності, адже закон є лише одним із видів нормативно-правових актів – таким чином, незаконність слід розглядати як невідповідність дій або бездіяльності, яка суперечить вимогам закону [6, с. 168].

У ст. 56 Конституції України також використовується термін «незаконність», що засвідчує відсутність єдиного термінологічного підходу до визначення вказаних понять. Даний факт зумовлює не тільки плутанину, але й розуміння та застосування єдиних понять по-різному, що фактично призводить до звуження прав і свобод людини, адже терміни набувають оціночного, суб'єктивного змісту. Ефективне вирішення даної термінологічної неузгодженості у застосуванні понять «незаконний», «протиправний» і «неправомірний» повинно здійснюватись у контексті спільного ідентичного розуміння, всупереч їхній різнобічній етимології, адже законодавець під час розробки цивільного процесуального законодавства використовував готові конституційні конструкції. Розуміння того чи іншого поняття суттєво відрізняється залежно від галузі права, в якій воно застосовується. Як наслідок, тлумачення терміна повинно відповідати галузі права як сфері застосування, так і правовій системі в цілому.

Отже, протиправною поведінкою в конкретних ситуаціях може бути як дія, так і бездіяльність особи, яка можлива у разі невиконання прямо передбаченого законом або договором обов'язку вчинити відповідні дії. Як зазначав Г.К. Матвеев, бездіяльність і дію характеризує одна й та сама сутність. Так само, як і дія, бездіяльність може призвести до певних шкідливих наслідків, але з юридичного боку бездіяльність не може бути зведена до простої пасивності суб'єкта. У правовому значенні вона є не вчиненням конкретної дії, тобто такої, яка наказувалася суб'єкту, ставилася йому в обов'язок [7, с. 188].

З огляду на зазначене, неправомірними слід вважати дії учасників цивільного процесу (інших осіб, присутніх у судовому засіданні), які характеризуються такими ознаками:

1) умисне порушення особою встановлених приписів норм цивільного процесуального законодавства, що визначають порядок здійснення правосуддя у процесі розгляду цивільних справ, та порушення порядку під

час судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого, що знаходить відображення в чітко вираженій візуальній поведінці порушника;

2) наявність визначених цивільним процесуальним законодавством заходів процесуального примусу, що можуть бути застосовані судом до порушника;

3) визначений суб'єктний склад осіб, до яких можуть застосовуватись заходи процесуального примусу: ними є учасники цивільного процесу та інші особи, присутні у судовому засіданні.

Неправомірні дії учасників цивільного процесу (інших осіб, присутніх у судовому засіданні) та негативні наслідки таких дій зумовлюють можливість застосування до вказаних осіб заходів процесуального примусу.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «примус» тлумачиться як зумовлена кимось або чимось необхідність діяти певним способом, незалежно від бажання [8, с. 1124].

О.В. Рожнов зазначає, що цивільний процесуальний примус – це сукупність передбачених ЦПК України заходів примусового впливу, які покликані забезпечити виконання обов'язків учасниками процесу та належне виконання завдань цивільного судочинства [9, с. 521]. На обґрунтування своєї позиції О.В. Рожнов наголошує, що особливість заходів процесуального примусу полягає в тому, що обмеження, які ними передбачені, не мають ознак відповідальності. Їх призначення полягає в попередженні або припиненні поведінки, яка порушує встановлені в суді правила або протиправно перешкоджає здійсненню цивільного судочинства [9, с. 524].

На думку В.І. Бобрика, процесуальним примусом є фізичний або моральний (психологічний) вплив держави в особі суду на суб'єктів судового процесу (учасників процесу й інших осіб, присутніх у залі судового засідання) з метою забезпечення їхньої належної поведінки під час розгляду справи, який у вигляді встановлених законом правобмежень здійснюється безпосередньо судом або за його дорученням іншими уповноваженими органами державної влади під час розгляду цивільної справи у випадках, коли авторитету закону та суду, а також переконання в необхідності виконання нормативних приписів недостатньо [10, с. 17].

Чинна редакція ст. 91 ЦПК України містить такі види заходів процесуального примусу: 1) попередження; 2) видалення із залу судового засідання; 3) тимчасове влучення доказів для дослідження судом; 4) привід.

Застосування перерахованих заходів процесуального примусу прямо залежить

від того, що саме є каталізатором цивільного процесуального правопорушення – неправомірні дії учасників цивільного процесу чи їх бездіяльність.

Неправомірні дії учасників цивільного процесу (інших осіб, присутніх у судовому засіданні), маючи всі ознаки процесуальних юридичних фактів, залежно від відповідної правової реакції суду можуть призвести до настання процесуальних наслідків у вигляді застосування до вказаних осіб заходів процесуального примусу – попередження або видалення із залу судового засідання.

Неправомірні дії полягають у недотриманні учасниками цивільного (іншими особами, присутніми у судовому засіданні) обов'язків, визначених ст. 162 ЦПК України, а саме: особи, присутні в залі судового засідання, повинні підвестися, коли входить і виходить суд. Рішення суду особи, присутні в залі, заслуховують стоячи. Особи, які беруть участь у справі, свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі дають пояснення, показання, висновки, консультації тощо стоячи. Відповідно до частини третьої цієї статті учасники цивільного процесу, а також інші особи, присутні в залі судового засідання, зобов'язані беззаперечно виконувати розпорядження головуючого, додержуватися в судовому засіданні встановленого порядку та утримуватися від будь-яких дій, що свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил.

У статті 162 ЦПК України мітяться словосполучення, позбавлені чіткої конкретизації, як-то: «беззаперечно виконувати розпорядження головуючого», «додержуватися в судовому засіданні встановленого порядку». Як зазначає В.О. Кучер, до правил суду належать і ті, які встановлені головуючим для конкретної справи чи судового засідання, наприклад: порядок дослідження доказів, черговість допиту свідків, правила користування засобами зв'язку та технічними засобами, місце для розташування телевізійних камер тощо [11, с. 90]. З набуттям чинності оновленою редакцією Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 12.02.2015 [12] більш розширеного змісту набули нормативні положення щодо гласності та відкритості судового процесу, згідно з якими учасники судового процесу, інші особи, присутні у залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео– та аудіозапис з використанням портативних відео– та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, установлених законом. Наявність у осіб, присутніх у залі судового засідання, зазначених прав змушує суддів встановлю-

вати додаткові правила поведінки, виконання та дотримання яких сприятиме належній організації проведення такого засідання.

Як наголошує О.В. Рожнов, встановлені в суді правила містять як загальні правила поведінки громадян у суді, так і спеціальні правила поведінки учасників процесу та інших осіб, присутніх у судовому засіданні, та обов'язковість розпоряджень головуючого в судовому засіданні. На сучасному етапі правила поведінки громадян у суді встановлюються самими суддями і, відповідно, в кожному суді діють свої правила. Відсутність єдиних для всіх нормативно визначених правил поведінки громадян у суді, тобто закріплених нормативно-правовим актом (голова суду не є суб'єктом правотворчості), не дає можливості вважати їх порушенням як спосіб порушення встановлених в суді правил, що є підставою для застосування заходів процесуального примусу [9, с. 525]. Як результат, необхідно погодитись із висловленою в науковій літературі пропозицією щодо необхідності створення єдиної для всіх видів судочинства нормативної основи, яка буде регламентувати правила поведінки в суді [13, с. 80].

Беззаперечним є той факт, що кожний суддя визначає та встановлює власні «правила» проведення судового засідання, які не завжди збігаються з поведінковими імперативами, закріпленими у досліджуваній нормі – ст. 162 ЦПК України. Так, частина суддів у процесі розгляду справи «пом'якшує» законодавчі правила поведінки та дозволяє не вставати сторонам під час надання ними пояснень. Наявність таких дозволів є більш винятком, ніж поширеним правилом. У загальному розумінні визначення порядку проведення судового засідання часто залежить від внутрішнього налаштування судді та його особистісного ставлення до учасників процесу. Разом із тим трапляються випадки, коли одна зі сторін або третя особа відмовляються вставати, коли до неї звертається суддя, тим самим виражаючи своє негативне ставлення до постановленої судом ухвали про відмову у задоволенні заяви про відвід судді. Така поведінка особи свідчить про явну зневагу до суду, дозволяючи судді притягнути особу до адміністративної відповідальності за ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Разом із тим у розпорядженні судді є відповідний арсенал заходів процесуального примусу, який дозволяє уникати притягнення особи до адміністративної відповідальності, обмежуючись виключно превентивними заходами, що перебувають у цивільній процесуальній площині.

Зазначу, що заходи процесуального примусу можуть застосовуватись як до учасників цивільного процесу, так і до осіб, присутніх у залі судового засідання, за порушення ними норм цивільного процесуального законодавства, вчинені у вигляді не лише неправомірних дій, а й у вигляді бездіяльності, негативні наслідки якої зумовлюють настання процедурних результатів.

За вчинення особою цивільного процесуального правопорушення саме у вигляді неправомірних дій до неї можуть бути застосовані заходи, передбачені ч. 1 ст. 92 ЦПК України. Так, до учасників цивільного процесу та інших осіб, присутніх у судовому засіданні, за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень головуючого застосовується попередження, а в разі повторного вчинення зазначених дій – видалення із залу судового засідання.

З огляду на відсутність у цивільному процесуальному законодавстві визначення поняття «попередження», під таким пропонується розуміти висловлену суддею в усній формі вказівку учаснику цивільного процесу або особі, присутній у судовому засіданні, на недопущення порушення в подальшому встановленого порядку під час проведення судового засідання та роз'яснення про можливість застосування більш суворого заходу примусу у разі повторюваності протиправних дій.

Кваліфікація дій, за які може бути застосовано попередження законом, не визначена і повною мірою залежить від розсуду судді чи колегії суддів, які розглядають справу. Разом із тим попередження може бути застосовано саме за вчинення особою протиправних дій, а не бездіяльності, на що, зокрема, вказують В.О. Кучер та Ю.С. Суліковський [11, с. 91]. Помилково сприймати відмову особи вставати, коли до неї звертається суддя, як бездіяльність, адже за своїм змістом така відмова засвідчує свідомі дії особи, спрямовані на зовнішній прояв своєї зневаги як до судді безпосередньо, так і до порядку здійснення правосуддя загалом. Також слід враховувати і той факт, що застосування попередження можливе лише за протиправні дії, вчинювані особою саме під час проведення судового засідання.

У науковій літературі до дискусійних можна віднести питання, пов'язані з визначенням кількості попереджень, що можуть бути застосовані одночасно до особи порушника. О.В. Рожнов вважає, що в одному судовому засіданні до особи, щодо якої встановлено факт порушення нею встановлених у суді правил, може бути застосовано попе-

редження тільки один раз. При цьому можливість винесення попередження не один раз [10, с. 91], на його погляд, нівелює увесь примусовий характер даного різновиду процесуального примусу. Тобто попередження не повинно мати формального характеру, особа, якій зроблено попередження, повинна розуміти, що судом встановлений факт порушення нею встановлених у суді правил і що подальша її поведінка повинна бути у рамках правил, встановлених у суді [9, с. 530-531].

На мою думку, винесення попередження лише один раз не є виправданим із процесуальної точки зору та таким, що не відповідає самому змісту ч. 1 ст. 90 ЦПК України, в якій міститься словосполучення «повторне вчинення зазначених дій». На практиці судді застосовують попередження декілька разів протягом судового засідання до одного й того самого порушника, адже іноді неодноразові заходи роз'яснювального та попереджувального характеру дають кращий стримуючий результат, ніж застосування більш суворого заходу процесуального примусу.

Разом із тим, якщо порушник порядку під час судового засідання не припиняє свої протиправні дії та попередження як захід процесуального примусу не дає належного результату, до такої особи може бути застосовано більш суворий захід процесуального примусу – видалення із залу судового засідання.

Видалення із залу судового засідання – це окремий захід процесуального примусу, що застосовується до учасників цивільного процесу або осіб, присутніх у залі судового засідання, за повторне порушення ними порядку під час судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого після застосування заходу процесуального примусу у вигляді попередження. Даний захід процесуального примусу пов'язаний тільки з видаленням із зали судового засідання, що вказує на його часову тривалість, яка не може перевищувати тривалість конкретного судового засідання. При цьому учасники цивільного процесу, які були видалені із зали судового засідання, не можуть вважатися такими, що не з'явилися в судові засідання.

В.І. Бобрик, узагальнюючи наявну судову практику, зазначає, що в разі порушення порядку під час судового засідання судді, зазвичай, оголошують перерву, і це здебільшого доцільно, оскільки дає змогу зняти психологічну напругу суддів, учасників процесу й інших осіб, присутніх у залі судового засідання. Таке застереження можна сприйняти лише частково, адже оголошення перерви у судовому засіданні не завжди сприятиме економії процесуального часу. Наприклад, якщо у справі беруть участь відповідач та його

представник, то у разі невиконання розпоряджень головуючого відповідачем до нього може бути застосовано видалення із залу судового засідання. При цьому потреби в оголошенні перерви не існує з огляду на те, що представник відповідача продовжуватиме брати участь у судовому засіданні та матиме можливість належним чином здійснювати його представництво.

Відповідно до ч. 2 ст. 92 ЦПК України, якщо після застосування до перекладача попередження, він продовжує порушувати порядок під час судового засідання або не виконує розпорядження головуючого, суд має оголосити перерву та надати час для його заміни. Факти неналежної поведінки перекладача під час судового засідання на практиці трапляються вкрай рідко, що не можна сказати про неналежну поведінку адвокатів або представників, від присутності у судовому засіданні яких може залежати кінцевий результат розгляду справи.

У зв'язку із цим доречним є з'ясування можливості та правових наслідків видалення із залу судового засідання таких учасників процесу, як представник або свідок. Так, якщо видалення із залу судового засідання застосовується до законного представника особи з подальшим продовженням розгляду справи, то тим самим порушується порядок розгляду справи в контексті реалізації принципу змагальності сторін. У разі видалення представника, який діє на підставі довіреності, може бути порушено положення, закріплене в ст. 59 Конституції України, щодо права кожного на правову допомогу. Жодним чином не підтримуючи та не схвалюючи протиправну поведінку представників під час судових засідань, вважаю, що застосування заходу процесуального примусу у вигляді видалення із залу судового засідання саме до представників (адвокатів) не повинно здійснюватися з метою уникнення можливості зашкодити інтересам осіб, яких вони представляють.

Проблемним також залишається питання щодо можливості застосування заходу процесуального примусу у вигляді видалення із залу судового засідання по відношенню до свідка, адже це може безпосередньо вплинути на встановлення судом певного факту, відомого лише свідку, що має велике значення для подальшого вирішення справи. У даному контексті може йтись про можливість застосування до таких порушників окремого виду заходу процесуального примусу – судового штрафу, що більш змістовно буде розглянуто далі.

Окремо слід зупинитись на процесуальних юридичних фактах, які мають зовніш-

ній вираз у вигляді бездіяльності учасників цивільного процесу або фізичних чи юридичних осіб, що призводить до застосування до них відповідних заходів процесуального примусу.

Перш ніж визначити ознаки цивільної процесуальної бездіяльності, слід погодитися з О.С. Йоффе, який розглядав бездіяльність особи як протиправну, коли особа повинна була та могла діяти: «повинна була» – юридичний критерій, який передбачає правовий обов'язок вчинити певні дії; «могла» – фізичний критерій, який передбачає фактичну можливість їх вчинення [14, с. 280].

Досліджуючи бездіяльність як форму неправомірної поведінки, І.С. Кантафарова визначає її як «...порушення обов'язку вчинити певні дії. Але поряд із цим необхідно встановити фактичну можливість вчинення зазначених дій конкретною особою у конкретних обставинах: чи мала особа реальну можливість вчинити певні дії. При цьому потрібно враховувати не лише фізичний та психічний стан особи, а й її особисті якості» [15, с. 75].

На відміну від досліджених неправомірних дій, бездіяльність у цивільному процесуальному аспекті має притаманні саме їй ознаки:

1) невиконання особою встановлених приписів норм цивільного процесуального законодавства, що визначають порядок здійснення правосуддя під час розгляду цивільних справ;

2) наявність визначених цивільним процесуальним законодавством заходів процесуального примусу, що можуть бути застосовані судом до порушника;

3) визначений суб'єктний склад осіб, до яких можуть застосовуватись заходи процесуального примусу – учасники цивільного процесу або фізичні чи юридичні особи.

Отже, правова реакція суду на бездіяльність учасників процесу або фізичних чи юридичних осіб у контексті досліджуваної проблематики може виражатись у застосуванні щодо таких осіб таких заходів процесуального примусу: 1) тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; 2) привід.

Відповідно до ч. 1 ст. 93 ЦПК України тимчасове вилучення доказів для дослідження судом застосовується у разі неподання без поважних причин письмових чи речових доказів, що витребувані судом, та неповідомлення причин їх неподання. Тимчасове вилучення доказів для дослідження судом є превентивним процесуальним заходом оперативного реагування суду на дії, які протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства. Цей захід процесуального примусу спрямований на припинен-

ня наявного протиправного діяння у формі неподання без поважних причин письмових чи речових доказів, що витребувані судом, та неповідомлення причин їх неподання. Тимчасове вилучення доказів для дослідження судом полягає у фактичному позбавленні особи можливості володіти, користуватися та розпоряджатися документами, актами, довідками, листуванням службового чи особистого характеру та іншими предметами, які є письмовими чи речовими доказами, до закінчення розгляду справи [9, с. 533].

Тимчасове вилучення доказів за своїм змістом є процесуальним юридичним фактом, який виражається у реакції суду на бездіяльність фізичних або юридичних осіб, у яких є доказ, незалежно від того, чи є вони учасниками цивільного процесу, які своєю бездіяльністю протиправно перешкоджають належному порядку здійснення правосуддя судом. Особливість даного заходу процесуального примусу полягає в тому, що ініціатором його застосування можуть бути як особи, що беруть участь у справі, так і безпосередньо сам суд.

Наступним заходом реагування суду на бездіяльність учасника цивільного процесу є привід. Детальний аналіз норм ЦПК України дозволяє зробити висновок про те, що привід як захід процесуального примусу може бути застосовано виключно до двох учасників цивільного процесу: свідка (ст. 94 ЦПК України) та відповідача (ч. 2 ст. 146 ЦПК України).

Процесуальний юридичний факт у вигляді бездіяльності свідка, до якого може бути застосовано захід процесуального примусу у вигляді приводу, полягає у протиправному перешкоджанні здійсненню цивільного судочинства, кваліфікуючими ознаками якого є неявка без поважних причин свідка в судові засідання або не повідомлення ним про причини своєї неявки.

Не вдаючись до процесуальних особливостей постановлення ухвали про привід свідка та подальшого її виконання, зазначу, що бездіяльність свідка у вигляді його неявки без поважних причин у судові засідання полягає у невиконанні ним вимог ч. 2 ст. 50 ЦПК України, в якій визначено, що свідок зобов'язаний з'явитись до суду у визначений час. Бездіяльність свідка у вигляді неповідомлення ним про причини неявки в судові засідання кореспондується із закріпленням в ч. 3 ст. 50 ЦПК України обов'язку: «у разі неможливості прибути за викликом суду свідок зобов'язаний завчасно повідомити про це суд». Основною умовою застосування даного заходу процесуального примусу є наявність доказів, що підтверджують належ-

ність виклику свідка до суду. Вказаний факт повинен знайти обов'язкове відображення в ухвалі про привід свідка. Так, наприклад, 04.12.2014 Дарницький районний суд м. Києва (цивільна справа № 754/544/14), розглянувши питання про привід свідків у справі за цивільним позовом ОСОБА_2 до ОСОБА_3 про захист честі, гідності, ділової репутації та відшкодування моральної шкоди, встановив, що у судовому засіданні 18.06.2014 судом задоволено клопотання представника відповідача про допит свідків, зокрема ОСОБА_4 та ОСОБА_5. У судовому засіданні, призначеному на 04.12.2014 об 14.30 год., зазначені два свідки не з'явилися, про наявність поважних причин неявки суду не повідомили. Оскільки неявка свідків унеможливила продовження розгляду даної цивільної справи, суд вважав за необхідне здійснити примусовий привід згаданих вище свідків у судовому засіданні на 04.02.2015 в приміщенні Дарницького районного суду м. Києва [16].

04.02.2015 р. Дарницький районний суд м. Києва, розглянувши в цій же справі повторно питання про привід свідків, встановив, що у судовому засіданні 18.06.2014 судом задоволено клопотання представника відповідача про допит свідків, зокрема ОСОБА_4 та ОСОБА_5. Ухвалою суду від 04.12.2014 до вказаних свідків було застосовано привід, однак органами внутрішніх справ, яким було доручено його виконання, належним чином привід не здійснили. У судовому засіданні, призначеному на 04.02.2015, зазначені два свідки не з'явилися, у зв'язку з чим суд ухвалив повторно застосувати привід стосовно вказаних свідків на 17.03.2015 [17].

Привід як захід процесуального примусу може бути застосовано також до відповідача, який ухиляється від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи у справах про визнання батьківства, материнства. Не зважаючи на існування нормативних підстав для застосування даного виду процесуального примусу, в літературі трапляються протилежні думки, з якими неможливо погодитись. Наприклад, О.В. Рожнов зазначає: «Привід як захід процесуального примусу може бути застосовано тільки до свідка» [9, с. 539].

Привід відповідача відрізняється від приводу свідка підставою та особливостями його здійснення, а також місцем, до якого має бути здійснений привід особи. Слід звернути увагу на те, що в нормах ЦПК України детально не регламентовано процедуру та порядок здійснення приводу відповідача, на відміну від приводу свідка. Це дозволяє зробити висновок, що у разі, якщо суд вирішить застосувати захід процесуального примусу у ви-

гляді приводу відповідача, то він змушений буде застосувати процесуальну аналогію, яка фактично існує в цивільному процесі, проте нормативно не закріплена в ст. 8 ЦПК України [18, с. 323-326].

Можливість існування такого заходу процесуального примусу, як привід відповідача, ставиться під сумнів деякими вченими. Так, слід погодитись із позицією С.С. Бичкової, яка зазначає, що положення ч. 2 ст. 146 ЦПК України підлягають виключенню, адже у разі ухилення відповідача від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи у справах про визнання батьківства (материнства) необхідно виходити з положень ч. 1 ст. 146 ЦПК України, надавши суду право визнавати факт батьківства (материнства) [19, с. 374].

Здійснений аналіз неправомірних дій (бездіяльності) учасників цивільного процесу, які можуть мати прояв у процесі розгляду цивільних справ, дозволяє зробити висновок щодо необхідності розширення видів заходів процесуального примусу шляхом запровадження судового штрафу як самостійного примусового заходу. Про запровадження в ЦПК України такого заходу процесуального примусу, як штраф, неодноразово у своїх наукових працях наголошували В.І. Бобрик, В.О. Кучер, Ю.С. Суліковський, І.М. Лукіна та інші.

Відновлення наявного в ЦПК України 1963 р. інституту судових штрафів як заходу процесуального примусу дозволить, насамперед, дисциплінувати учасників цивільного процесу, змусивши їх належним чином виконувати покладені на них процесуальні обов'язки, та сприятиме зменшенню випадків зловживання процесуальними правами.

Стягнення штрафу за вчинення цивільного процесуального правопорушення стане альтернативою притягненню особи до адміністративної відповідальності за ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення, маючи більш позитивний ефект з огляду на конкретизацію тих протиправних дій або бездіяльності, за вчинення яких з особи може бути стягнуто судовий штраф.

Як наголошує І.М. Лукіна, штрафні санкції добре відомі в процесуальній теорії: вони настають у разі застосування цивільних процесуальних санкцій карального характеру і покликані зміцнювати процесуальну дисципліну в судочинстві, сприяти виконанню завдань у цивільних справах, покарати особу, що не виконує свої процесуальні обов'язки і, нарешті, забезпечити авторитет судової влади. Судовий штраф – це прояв самостійної галузевої відповідальності у вигляді заходу майнового впливу, встановленого ЦПК

України, що застосовується судом до осіб, котрі не виконали покладених на них конкретних процесуальних обов'язків у складі цивільних процесуальних правовідносин у справі. Санкції у вигляді штрафу дозволяють реалізувати функції процесуальної відповідальності – відновлення суспільних відносин, попередження здійснення правопорушень, примушування до виконання юридичних обов'язків [20, с. 14].

З метою досягнення ефективного результату запровадження, а по суті, відновлення інституту судових штрафів у цивільному процесі, які підлягатимуть стягненню за вчинення неправомірних дій (бездіяльність) учасниками цивільного процесу або особами, присутніми у залі судового засідання, потрібно чітко регламентувати перелік неправомірних дій (бездіяльності), за які може бути накладено судовий штраф.

Як вже наголошувалось, відсутність єдиних нормативно закріплених для всіх осіб правил поведінки у суді унеможливило процедуру визначення тієї чи іншої дії (бездіяльності) як цивільного процесуального правопорушення. Аналогічно відсутність нормативно регламентованого переліку неправомірних дій (бездіяльності), за які накладатиметься судовий штраф, може стати підставою для зловживань з боку суддів під час їх застосування. Для вирішення вказаного завдання слід закріпити нормативне положення про те, що судовий штраф може бути накладено за неправомірні дії (бездіяльність) такого змісту:

1) злісне невиконання визначених у ЦПК України правил поведінки у судовому засіданні;

2) ухилення від вчинення дій, покладених судом на учасника судового процесу;

3) зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання здійснення судочинства;

4) неповідомлення суду про неможливість подати письмові або речові докази, вистребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин;

5) невиконання ухвали про забезпечення доказів або позову;

6) ухилення відповідача від явки на судові засідання у справі про стягнення аліментів, якщо причини неявки будуть визнані судом неповажними.

Пропонується застосовувати накладання судового штрафу по відношенню до таких категорій осіб: учасники цивільного процесу; особи присутні у судовому засіданні; фізичні або юридичні особи, в яких знаходяться письмові або речові докази, що підлягають тимчасовому вилученню судом.

Визначаючи розмір судового штрафу, слід враховувати ту обставину, що вказаний захід процесуального примусу має переслідувати, насамперед, попереджувально-превентивну мету, не дозволяючи перетворювати його виключно на «каральний інструмент» у відносинах між судом та учасниками цивільного процесу. У зв'язку із цим пропонується розмір штрафу встановити в межах від однієї до трьох мінімальних заробітних платень.

Якщо ж після накладення штрафу особа повторно або неодноразово продовжуватиме зловживати процесуальними правами, вчинитиме дії або допускатиме бездіяльність з метою перешкоджання здійсненню судочинства, не повідомлятиме суд про неможливість подати письмові або речові докази, вистребувані судом, або не подаватиме такі докази без поважних причин, не виконуватиме ухвали про забезпечення доказів або позову, суд з урахуванням конкретних обставин матиме право стягнути з особи штраф у розмірі від двох до шести мінімальних заробітних плат.

Стягнення штрафу повинно здійснюватись на підставі ухвали суду, яка має відповідати вимогам виконавчого документа згідно із законодавством про виконавче провадження.

Крім цього, в ЦПК України слід закріпити положення, згідно з яким особа матиме право оскаржити в апеляційному порядку ухвалу про накладення судового штрафу. Ухвала суду апеляційної інстанції за результатами розгляду скарги про накладення судового штрафу має бути остаточною та не підлягатиме подальшому оскарженню. У свою чергу ухвали про накладення судового штрафу, постановлені судами під час розгляду справи в судах апеляційної інстанції або у Верховному Суді України, мають бути остаточними та оскарженню не підлягатимуть.

Висновки

У результаті дослідження проблемних питань, пов'язаних із визнанням неправомірних дій (бездіяльності) учасників цивільних процесуальних правовідносин як процесуальних юридичних, сформульовано теоретичні умовиводи та пропозиції законодавчого змісту.

1) Під поняттям «процесуальні юридичні факти» пропонується розуміти певні життєві обставини, дії або бездіяльність суб'єктів цивільного процесу, які призводять до процедурних наслідків та з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення цивільних процесуальних правовідносин.

2) Виокремлено та сформульовано ознаки як неправомірних дій, так і бездіяльності учасників цивільного процесу (осіб, присутніх у судовому засіданні, або фізичних та

юридичних осіб, в яких знаходяться письмові чи речові докази, що мають значення для розгляду справи) в контексті приналежності їх до площини процесуальних юридичних фактів.

3) Правова реакція суду на неправомірні дії учасників цивільного процесу (інших осіб, присутніх у судовому засіданні) може полягати у застосуванні до вказаних осіб заходів процесуального примусу – попередження або видалення із залу судового засідання. У свою чергу, правова реакція суду на бездіяльність учасників процесу або фізичних чи юридичних осіб може виражатись у застосуванні стосовно цих осіб таких заходів процесуального примусу: 1) тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; 2) привід.

4) Під попередженням як заходом процесуального примусу пропонується розуміти висловлену суддею в усній формі вказівку учаснику цивільного процесу або особі, присутній у судовому засіданні, на недопущення порушення в подальшому встановленого порядку під час проведення судового засідання та роз'яснення про можливість застосування більш суворого заходу примусу у разі повторюваності протиправних дій.

5) Пропонується відновити раніше існуючий в ЦПК України 1963 р. інститут судових штрафів як захід процесуального примусу, що дозволить дисциплінувати учасників цивільного процесу, змусивши їх належним чином виконувати покладені на них процесуальні обов'язки, та сприятиме зменшенню випадків зловживання процесуальними правами. Із цією метою запропонований перелік неправомірних дій (бездіяльність), за які може бути накладено судовий штраф, розміри судових штрафів та порядок їх накладення.

Список використаних джерел:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
2. Курс цивільного процесу : підручник / [В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.] ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
3. Янков В.В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права : диссертация ... доктора юридических наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / В.В. Янков. – Екатеринбург, 1992. – 523 с.
4. Безлепкин Б.Т. Возмещение вреда, причиненного гражданину судебными органами : учебное пособие / Б.Т. Безлепкин. – М.: Изд-во Акад. МВД СССР, 1979. – 204 с.
5. Про практику розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Узаконення Верховного суду України від 24.11.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08>
6. Терещенко О.Р. Неправомірне поведінка як загальна умова виникнення відповідальності з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади / О.Р. Терещенко // Пріоритети національного реформування держави і права: теорія та практика : збірник Міжнародної юридичної науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 8 жовтня 2014 року). – К., 2014. – С. 167–171.
7. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г.К. Матвеев. – М. : Юрид. лит., 1970. – 311 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад, і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
9. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / [В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара та ін.] ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2016. – 848 с.
10. Бобрик В. І. Заходи процесуального примусу: порівняльно-правовий аналіз у різних видах цивільного судочинства / В.І. Бобрик // Підприємництво, господарство і право. – 2014. – № 10. – С. 16–21.
11. Кучер В. О. Видалення із залу судового засідання як захід процесуального примусу / В. О. Кучер, Ю. С. Суліковський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – Вип. 2. – С. 88–96. – Серія: юридична.
12. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 18, № 19–20. – Ст. 132.
13. Коломоєць, Т.О. Генеза, доктринальні та нормативні аспекти відповідальності за прояв неповаги до суду / Т.О. Коломоєць, Ю.В. Калашник. – Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2013. – 200 с.
14. Иоффе О. С. Избранные труды : в 4-х т. / О. С. Иоффе. – Т. 1. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 574 с.
15. Кандафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності : монографія / І. С. Кандафарова. – О. : Астропринт, 2006. – 261 с.
16. Ухвала Дарницького районного суду м. Києва 04.12.2014 (цивільна справа № 754/544/14) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43949147>
17. Ухвала Дарницького районного суду м. Києва 04.02.2015 (цивільна справа № 754/544/14) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43948929>
18. Братель О.Г. «Процесуальна аналогія» як об'єктивна дійсність сучасного цивільного судочинства України / О.Г. Братель // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна (27 трав. 2016 р.). – Харків : ХНУВС, 2016. – 400 с.
19. Цивільний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар / [С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бірюков та ін.] ; за заг. ред. С.С. Бичкової. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К.: Атіка, 2010. – 896 с.
20. Лукіна І.М. Цивільна процесуальна відповідальність : автореф. дис ... канд. юрид. наук / І. М. Лукіна. – Харків : Б. в., 2009. – 20 с.

В статье в теоретическом и практическом аспектах исследованы неправомерные действия (бездействие) участников гражданских процессуальных правоотношений как составляющая процессуальных юридических фактов. Детально проанализированы виды мер процессуального принуждения, которые могут быть применены в качестве правовой реакции суда на неправомерные действия (бездействие) участников гражданского процесса. Сформулированы предложения о необходимости введения в Гражданском процессуальном кодексе Украины самостоятельной меры процессуального принуждения – судебного штрафа.

Ключевые слова: процессуальные юридические факты, неправомерные действия (бездействие), меры процессуального принуждения, предупреждение, судебный штраф.

In an article in the theoretical and practical aspects it was investigated illegal actions (inaction) of participants in civil legal proceedings, as part of the procedural legal facts. It was analyzed in detail types of coercive procedural measures that can be applied as a legal reaction of the court against unlawful actions (inaction) of the participants of civil process. The proposals of the need to introduce in the Code of Civil Procedure of Ukraine an independent measure of procedural coercion – a court fine were formulated.

Key words: procedural legal facts, unlawful actions (inaction) of the coercive procedural measures, warning, court fine.

